

Innledning

Den 24. november 1942 ble den jødiske enka Henriette Levin (1867–1947) innlagt i Diakonhjemmet sykehus i Oslo.² Dette skjedde en snau måned etter at nazimyndighetene den 26. oktober 1942 hadde iverksatt sin storstilte aksjon for å utrydde det jødiske innslaget i det norske folk. Da skulle voksne, jødiske menn arresteres. Bare to dager etter at Henriette Levin var blitt innlagt, kom storaksjonen for også å ta jødiske kvinner og barn.

Ved innleggelsen noterte overlege Olaf Bang (1890–1972) følgende om henne: «*I løpet av det siste året er hennes 4 sønner blitt arrestert og dette og meget annet har tatt svært på nerverne hennes så hun nu er svært nervøs, søvnløs og deprimert.*» Henriette Levin fikk ligge i sykehuset gjennom aksjonen 26. november. Noen dager senere, den 7. desember, noterte overlegen i hennes journal: «*Under sengeleie med sedativa har hun sovet bedre, og stort sett angitt velbefinnende. Forsvant plutselig fra avdelingen i formiddag. Utskrives.*»

Den 30. november ble Henriette Levins datter, Rebekka Brandt Stovner (1893–1968), også innlagt i Diakonhjemmet, samme sykehus som sin mor.³ Hun var gift med en ikke-jøde og var trolig derfor ikke forsøkt arrestert ved aksjonen fire dager før. Etter innleggelsen noterte overlege Bang i hennes journal: «*De siste tiders hendelser har tatt svært på nerverne hennes. Hun har gått i en stadig angst, har vært søvnløs og er nu helt nedfor.*» Den 7. desember skrev Olaf Bang sin siste innførsel i Rebekka Stovners journal: «*Har etter sedativa sovet bedre, og angitt velbefinnende. Forsvant plutselig fra avdelingen i formiddag. Utskrives.*»

Mor og datter rømte fra samme sykehus på samme dag, og overlegen registrerte flukten i deres pasientjournaler med nær identisk ordbruk. I midten av desember 1942 passerte de grensa til Sverige, og mye tyder på at dette var et godt planlagt fluktopplegg.

² SAO/PAO-0304 Diakonhjemmet sykehus, Fa-238, sykejournal nr. 1325/42

³ Ibid, sykejournal nr. 1324/42

Historiene til Henriette Levin og Rebekka Stovner var på ingen måte enestående. Overlege Olaf Bang var også bare én av mange norske leger og andre helsearbeidere som gjorde sitt for å hindre at jøder ble arrestert ved nazimyndighetenes aksjoner fra høsten 1942. Dette skjedde ved at jøder ble innlagt i sykehus med falske eller overdrevne diagnoser eller lå mer eller mindre «syke» hjemme etter å ha fått utstedt legeerklæringer.

Det er etter hvert blitt skrevet mye om aksjonene mot de norske jødene, både om de som ble tatt og deportert for å bli drept og om de som unnsnapp ved å flykte til Sverige. Jøder som ble ansett som syke, enten innlagt i sykehus eller hjemme, og som av den grunn gjerne ikke ble arrestert og deportert, har derimot til nå ikke fått særlig grundig omtale.

Det er likevel skrevet noe om temaet. Den første var trolig den jødiske kvinne Elsa Dickman (1918–2005). Hun publiserte i 1946 boka *Korsveien*.⁴ Dette var en roman, men det er tydelig at forfatteren skrev mye om egne opplevelser. Bokas hovedperson, ei ung kvinne, var blitt innlagt ved et katolsk sykehus i Oslo da aksjonene mot jødiske kvinner og barn ble satt i verk i slutten av november 1942. Selv var Elsa Dickman blitt innlagt ved det katolske sykehuset Vor Frue Hospital i Oslo den 25. november 1942.⁵ Hun rømte fra sykehuset den 1. desember 1942 og kom til Sverige et par uker senere. Også romanens fortelling om flukten fra sykehuset ligger nær opp til det som framgår av det tyske sikkerhetspolitis rapport om forfatterens flukt.

Elsa Dickmans roman er nokså alene i sin sjanger når det gjelder bøker om dette temaet. Enkelthistorier om jøder som ble innlagt i sykehus i forbindelse med aksjonene fra høsten 1942, er omtalt i en rekke bøker og artikler. Noen, som Robert Levin (1912–1996) og Herman Sachnowitz (1921–1978), har fortalt om egne opplevelser, mens andre enkelthistorier er omtalt av andre forfattere i biografier, lokalhistoriske bøker og artikler m.v. Temaet er også blitt omtalt mer generelt i bøker som Oskar Mendelsohns (1912–1993) verk om jødernes historie i Norge, Ragnar Ulsteins (1920–2019) bok *Jødar på flukt*, Per Ole Johansens (f. 1945) *Oss selv nærmest* og Bjarte Brulands (f. 1969) bok *Holocaust i Norge*, som også omtaler sykehusinnleggelser.⁶

Dette er den første mer samlede framstillingen om emnet. Jeg forsøker å gi en oversikt over antallet jøder som ble innlagt som pasienter i sykehus som ledd i bestrebelsene på ikke å bli tatt ved aksjonene fra høsten 1942. Rent metodisk er dette krevende bl.a. fordi det i ettertid er vanskelig å skille

4 Dickman (1946)

5 RA/S-1329 Statspolitiet, Db 53, sak O.V. j.nr. 208/43

6 Mendelsohn (bind 2, 1986); Johansen (1984); Ulstein (1995) og Bruland (2017)

mellom hvem som var virkelige pasienter og hvem som ble innlagt med falske diagnoser. Etter gjennomgang av utallige arkivdokumenter og andre opplysninger gir jeg likevel et anslag om omfanget av innleggelser. Bruk av bl.a. arkivet etter NS-regimets politiske politi, Statspolitiet, har vært viktig. Dessuten har det være mulig å nytte opplysninger fra pasientarkiv ved en rekke sykehus etter at regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK) ga tillatelse til innsyn for dette formålet. Tilgang til bl.a. slike arkiv har også gjort det mulig å presentere en rekke enkelthistorier som illustrerende eksempler på hvordan innleggelser, opphold, og i mange tilfeller flukt, foregikk.

Denne typen kildemateriale gir spesielle utfordringer. Enten det gjelder pasientjournaler eller Statspolitiets opplysninger fra f.eks. avhør av sykehuspersonale eller familie og naboer til jøder, må en ta hensyn til at store deler av opplysningene kan være bevisst feilaktige for å lede politiet på galt spor. Tilsvarende kan gjelde f.eks. rapportene fra avhør av jødiske pasienter som greide å flykte til Sverige. I den grad de i det hele tatt opplyste noe om sykehusopphold da de ble avhørt av norske flyktningemyndigheter, kan rapportene være preget av at de ikke ville si noe som kunne sette sykehuspersonale som hjalp dem, i fare om opplysningene skulle havne hos myndighetene i Norge. Her gjelder altså ikke uten videre at samtidige kilder nødvendigvis er mer pålitelige enn senere beretninger. Etter krigen var det ikke lenger farlig å fortelle åpent og sannferdig om hva som hadde foregått ved innleggelse, sykehusopphold og eventuell flukt. Dermed kan det være grunn til å feste vel så mye lit til slike opplysninger fra ettertida. Samtidig må en da være bevisst at slike etterkrigsberetninger, enten det gjelder opplysninger gitt i f.eks. søknader om fangeerstatning eller i bøker og avisintervjuer, kan være preget av at de tidligere jødiske pasientene ikke husket hva som virkelig hadde foregått eller at de bevisst eller ubevisst endret noe på framstillingen i forhold til fakta.

Sykehusinnleggelser er hovedtema i boka, men her presenteres også eksempler på at jøder lå i sine hjem med legeattester på at de var syke. Også noen av disse nyttet anledning til å rømme, andre fikk bli liggende hjemme til krigens slutt. Aktiviteten med å opptre som pasienter foregikk som i et spill på liv og død der motparten, Statspolitiet, forsøkte å sette i verk tiltak for å hindre friske jøder i å slippe unna aksjonene, der hensikten var å deportere flest mulig.

Om noen skulle ha en oppfatning om at jøder passivt satt og ventet på å bli tatt da aksjonene ble satt i verk, blir en her kjent med mange jøder som opptrådte aktivt for å unngå å bli arrestert. Enkelte valgte likevel ikke

å rømme, selv om de da visste at det ventet en høyst usikker skjebne. Her møter vi mennesker som begrunner slike valg på høyst forståelig vis.

Det har vært hevdet at nordmenn flest ikke gjorde tilstrekkelig for å hjelpe jødene i deres fortvilede situasjon fra høsten 1942. Det fantes utvilsomt antijødiske holdninger i Norge. Samtidig er det trolig riktig å hevde at folk flest rundt om i landet knapt nok hadde sett en jøde. De fleste var heller ikke i en posisjon der de kunne ha mulighet for å hjelpe jøder høsten 1942, selv om de ville. Det er kjent at en del ikke-jødiske nordmenn stilte opp. Noen bidro ved å ta jøder i dekning, andre organiserte og gjennomførte flukt for jøder ved å transportere dem inn mot svenskegrensa mens såkalte flyktingeloser sørget for å følge dem i sikkerhet over grensa til Sverige.

I oktober 1942, like før aksjonene mot jødene ble iverksatt, hadde tyskerne innført dødsstraff for å hjelpe noen i å flykte fra landet.⁷ Alle de som bidro med å hjelpe jøder på flukt, risikerte dermed mye ved å stille opp for jøder i den dramatiske situasjonen de befant seg i. Dette kunne også gjelde for leger og annet helsepersonell som bidro til at jøder ble innlagt i sykehus for å unngå å bli tatt ved myndighetenes aksjoner fra høsten 1942.

I arbeidet med boka har jeg samlet opplysninger om jøder som faktisk ble innlagt i sykehus eller som fikk utstedt legeattest på at de var syke i tida under aksjonene mot jødene. I forbindelse med disse sakene har jeg også ofte funnet opplysninger om legene som var involvert. Det vi derimot ikke vet noe om, er i hvilken grad det også forekom at jøder ikke fikk bistand fra leger og øvrig helsepersonell når de ba om å få bli innlagt i sykehus eller å få utstedt sykeattest.

Slik vegring fra helsepersonell kunne skyldes flere forhold. En grunn kan være rent praktiske forhold, som at legen ikke hadde myndighet til å foreta innleggelse i sykehus eller at det ikke var ledig plass på en aktuell sykehusavdeling. Enkelte kan også ha vegret seg av frykt for å kunne bli tatt og hardt straffet for å ha hjulpet noen i fluktforsøk. En tredje grunn kan ha vært at legen var kjent med at ansatte ved sykehuset eller avdelingen var NS-medlem eller ble ansett som troende til å tipse politiet om slike innleggelser. Endelig kan vegring mot å hjelpe jøder ha vært uttrykk for antisemittiske holdninger. Slike holdninger var utbredt i samfunnet, og de forekom trolig også blant helsepersonell.⁸

Det ville ha vært ønskelig å ha oversikt også over eventuelle tilfeller der helsepersonell ikke stilte opp for jøder som ønsket å bli innlagt i sykehus eller å få utstedt sykeattest. Da kunne en bedre vurdere den helhetlige situasjonen og si noe om i hvilken grad sykehuspersonale stilte opp for å hjelpe

7 Tysk forordning av 12.10.1942

8 Hem og Børdahl (2001)

jøder under aksjonene. Det ville imidlertid være vanskelig å finne egnede kilder som kunne si noe om omfanget av slike negative holdninger. Sykehusinnleggelse er skriftlig dokumentert i sykehusenes arkiv, mens det neppe ble skriftlig registrert om en lege sa «nei» til å ville legge inn en jødisk «pasient». I den grad de på annet vis unngikk deportasjon og overlevde krigen, er det mulig at jøder som fikk nei til sykehusinnleggelse, har fortalt om dette i ettertid, men det ville trolig nå være vanskelig å finne fram til sikre opplysninger om slike forhold. Det kan tenkes at slike avslag er omtalt i bøker eller artikler, men også her ville det være krevende å sjekke det faktiske grunnlaget for slike påstander. Dessuten vil det antagelig være tale om så få tilfeller at det neppe kan si noe om hvor mange jøder som eventuelt ble avvist om de forsøkte å bli innlagt i sykehus.

Den videre framstillingen av temaet er altså begrenset til tilfeller der jøder faktisk ble innlagt i sykehus eller fikk utstedt legeerklæring på at de var syke. Jeg må derfor ta forbehold om at andre jøder kan ha blitt avvist om de ønsket å bli innlagt i sykehus under aksjonene høsten 1942.